

Баяндама

COM/ENR/REP/001/FINAL

## ТӨРТҮНЧҮ ЖЫЙЫН

*14-СЕНТЯБРЬ, 2018-ЖЫЛ, БИШКЕК ШААРЫ*

### ГЕНЕТИКАЛЫК ЖАКТАН ӨЗГӨРТҮЛГӨН ОРГАНИЗМДЕРДИН (ГМО) ЖАЙЫЛЫШЫНЫН КЕСЕПЕТТЕРИ

#### I. КИРИШҮҮ

1. 2017-жылдын 22-июнунда Астана шаарында болуп өткөн айлана-чөйрөнү коргоо жана жаратылыш ресурстары боюнча комиссиянын үчүнчү отурумунда, генетикалык жактан өзгөртүлгөн организмдер (ГМО) "генетикалык жактан өзгөртүлгөн организмдердин жайылышынын кесепеттери" деген теманы төртүнчү жыйындын негизги күн тартибине киргизүү жана карап чыгуу маселеси көтөрүлгөн.
2. Бүгүнкү күндө ГМО продуктуларынын диапозону жана көптөгөн түрү дүйнө жүзүн каптап баратат. ГМО продуктулары, адамдын ден-соолугуна, биологиялык көп түрдүүлүккө жана айлана-чөйрөгө акыркы жылдарда тийгизген терс таасиринен улам коомдук көйгөйлөрдү жаратты. Ошого карабастан көптөгөн өлкөлөр ГМО продуктуларын импорттоого, өстүрүүгө, өндүрүүгө жана пайдаланууга тыюу салбайт. Анткени ГМО продуктуларынын зыяндуулугу жөнүндө жеткиликтүү далилдерди тастыктаган илимий изилдөө иштери жок.

3. 2016-жылы, дүйнөдө 185.1 миллион гектарга трансгендик өсүмдүктөр өстүрүлгөнү жана бул көрсөткүч күндөн күнгө көбөйүп баратканы тастыкталды. ГМО камтыган продуктуларды өстүрүү жана тамак-аш азыктарын өндүрүү биртоп коркунучтарга себеп болуп келет. Андыктан акыркы жылдарда экологдор ГМО продуктуларын өстүрүүнүн тездеп баратканынан улам айыл чарбасына коркунуч алып келеринен кооптонуп келишет. Анткени ГМОнун көзөмөлсүз көбөйүшү экосистемадагы олуттуу өзгөрүүлөргө себепчи болот жана биологиялык көп түрдүүлүккө зыянын тийгизет. Коомдук саламаттыкты сактоо уюмдарынын адистери болсо, - ГМО камтыган азыктарды пайдалануу, коомчулуктун ден-соолугуна олуттуу коркунуч алып келиши мүмкүн – деп, тынчсызданышууда. Адистердин айтымында ГМОнун коркунучу; аллергиялык ооруулардын көбөйүшүнө, рак, тукумсуздук сыяктуу өнөкөттөрдүн жайылышына, иммунитеттин алсызданышына, гендик өзгөрүүлөргө, эрте картайууга ж.б.у.с. ден-соолукка байланыштуу проблемаларды жаратышы мүмкүн.
4. ТҮРКПАга мүчө өлкөлөр да ГМОго тийиштүү маселелерди баса белгилеп келишет. Көптөгөн өлкөлөрдө болгондой эле ТҮРКПАга мүчө өлкөлөрдө да ГМО продуктулары атайын мыйзам менен жөнгө салынган жана чектелген, бирок бул багытта илимий изилдөө алып барууга эч кандай чектөөлөр коюлган эмес. ГМОго чектөө киргизүүнүн негизги себептеринин бири ар бир өлкөдөгү бай биологиялык көп түрдүүлүктү сактап калуу, дагы бир өзгөчө себеп болсо ГМОго тийиштүү процесстерди жөнгө салып турган биокоопсуздук системасынын жоктугу б.с.
5. Бул баяндаманын максаты, ТҮРКПАга мүчө-өлкөлөрдө генетикалык жактан өзгөртүлгөн организмдерди пайдалануу процессине баа берүү, биокоопсуздукка тиешелүү маселелерди талкуулоо жана андан ары мыйзамдардын абалын жакшыртуу ошондой эле бул маселе боюнча регионалдык кызматташуунун артыкчылыктарын иштеп чыгуу б.с. Баяндама Азербайжан, Казакстан, Кыргызстан жана Түркия мамлекеттеринин тийиштүү министрликтери жана эл аралык институттары даярдап келген маалыматтардын негизинде даярдалган.

## **II. ГЕНЕТИКАЛЫК ЖАКТАН ӨЗГӨРТҮЛГӨН ОРГАНИЗМДЕР (ГМО)**

6. ГМО же генетикалык жактан өзгөртүлгөн организмдер - бул өсүмдүктөрдүн, жаныбарлардын, микроорганизмдердин же башка организмдердин генетикалык

өзгөчөлүктөрүн, генетикалык инженерия ыкмаларын же трансгендик технологияны пайдалануу аркылуу лабораторияда өзгөртүү жолу менен келип чыгат. Мындай генетикалык өзгөртүүлөр, жасалма жол менен түздөн-түз генге кийгилишүүдөн улам, табигый жол менен өзгөрүү ыкмаларынан биртоп айырмаланат. Бул өз учурунда табигый жолдордон узак жана табиятта кездешпеген өсүмдүк, жаныбар жана бактериялардын гендеринин туруксуз айкалышын пайда кылат.

7. ГМО алгачкы жолу 1970-жылы чыгарылган. Башка түрлөрү жана таасирлери 1980-жылдан баштап ачык-айкын байкала баштаган. 1980-жылы пайда болгон үлгүлөрдөн таасир алган жүгөрү, картошка, помидор сыяктуу ГМО продуктулары, 1990-жылдан баштап сатыла баштаган.
8. Бул багытта башталган изилдөөлөрдүн негизги максаты чындыгында күндөн күнгө өсүп бараткан дүйнөдөгү калктын санын канааттандыруу, айрым жерлердеги ачарчылыкты жоюу жана кээ бир оорулардын алдын алуу болгон. Нурберт Бойер компаниясы *Escherichia coli* (е-коли) бактериясынан, рекомбинанттык ДНК технологиясын колдонуп инсулинди синтездеп алган жана азыркы учурда инсулин медицинада бир дары катары колдонулууда. Бирок, кээ бир илимий изилдөөлөр ГМОнун адамдардын, жаныбарлардын ден соолугуна жана айлана-чөйрөгө терс таасирин тийгизип жатканын аныктады. Ошого карабастан ГМОнун таасирлери толугу менен изилденип чыга элек.
9. Негизинен дүйнөдө ГМО өсүмдүктөрү: жүгөрү, соя, пахта, кант кызылчасы, рапса, бууга бышырылган өсүмдүктөр, картошка, күрүч, макарон, помидор, тамеки, ж.б.с.у.б.с. Негизги ГМО-өндүрүүчү өлкөлөр төмөнкү таблицادا көрсөтүлгөн:

№	Өлкөлөр	Генетикалык жактан өзгөртүлгөн өсүмдүктөрдүн жалпы аянты (миллион Га)	Өстүрүлгөн ГМО өсүмдүктөрү
1	АКШ	72.9	жүгөрү, соя, пахта, рапса майы, кант кызылчасы, клевер, папайя
2	Бразилия	49.1	соя, жүгөрү, пахта
3	Аргентина	23.8	соя, жүгөрү, пахта

4	Канада	11.6	жүгөрү, соя, рапса майы, кант кызылчасы
5	Индия	10.8	пахта
6	Парагвай	3.6	соя, жүгөрү, пахта
7	Пакистан	2.9	пахта
8	Кытай	2.8	пахта, папайя, помидор, таттуу калемпир
9	Түштүк Африка	2.7	соя, жүгөрү, пахта

### III. БИОЛОГИЯЛЫК КООПСУЗДУК БОЮНЧА ЭЛ АРАЛЫК НЕГИЗГИ ЭРЕЖЕЛЕР

10. ГМО өсүмдүктөрүн жана ГМО азык-түлүктөрүн түздөн-түз же атайын укуктук актылар аркылуу башкарган эл аралык уюмдар жана алардын жалпы максаттары:

- 1992-жылдан бери иш алып барган Биологиялык Көп Түрдүүлүк Боюнча Конвенция (БТК): биологиялык ресурстарды пайдалануу менен бирге аларды сактоого, туруктуу пайдаланууга жана пайда табууга көңүл бурат. Конвенция 2004-жылы күчүнө кирген биокоопсуздук боюнча Картахен протоколун кабыл алган жана тирүүлөй өзгөртүлгөн организмдердин (ЛМО-ЖИО) трансгегаралык кыймылын жөнгө салат.
- 1995-жылдан бери иш алып барган Бүткүл Дүйнөлүк Соода Уюму (ДСУ): камылга жана кызматка тийиштүү соода-сатык келишимдерин түзөт жана талаш-тартыштарды жөнгө салуунун эрежелерин түптөйт. Мисалы санитардык жана фитосанитардык иш-чараларды колдонуу боюнча келишими, жашылча жемиштерге, тамак-аш жана тоюттарга зыян алып келүүчү организмдердин коркунучун анализдөөгө багытталган.
- 1924-жылдан бери кызмат кылган Эл Аралык Эпизоотия (ОIE) борбору: жаныбарлардын жана жаныбарлардан алынуучу азыктарды сатуунун эрежелерин тактайт жана жугуштуу мал ооруларынын алдын алуу боюнча иш алып барат.
- 1952-жылы түзүлгөн Эл Аралык Өсүмдүктөрдү Коргоо боюнча Конвенция (IPPC): өсүмдүктөргө кам көрүү жана өсүмдүк азыктарынын зыянкечтери менен күрөшүү, кайра иштетүү боюнча чараларды көрүүгө ылайык эл аралык стандарттарды түзүүгө жооптуу б.с.

- 1972-жылы түзүлгөн Алиментариус Кодекси Комиссиясы (АКК): азык-түлүктөрдү этикеткалоонун стандарттарын жана азык-түлүк коопсуздугун иликтейт, ошондой эле эл аралык стандарттарга сунуш-көрсөтмөлөрдү иштеп чыгат.
- 1961-жылы түзүлгөн Экономикалык Кызматташтык жана Өнүгүү Уюму (ОЕСД): эл аралык нормалардын, стандарттардын жана саясаттын өз ара шайкеш иш алып барышын көзөмөлдөйт.

11. **Биокоопсуздук боюнча Картахен протоколу.** Биологиялык Көп Түрдүүлүк Боюнча Конвенция 2000-жылы биокоопсуздукту коргоо боюнча *Биокоопсуздук боюнча Картахен протоколун (мындан ары протокол)* кабыл алган жана протокол 2033-жылдын 11-сентябрынан тартып күчүнө кирген. Протокол, адамдын ден соолугуна, биологиялык көп түрдүүлүккө жана биологиялык көп түрдүүлүктү туруктуу пайдаланууга терс таасири тийиши мүмкүн болгон, заманбап биотехнология натыйжасында Өзгөртүлгөн Тирүү Организмдерди (ӨТО) - ишенимдүү жолдор аркылуу импорттоону, иштетүүнү жана пайдаланууну камсыз кылуучу юридикалык жактан милдеттүү түрдө келишим болуп саналат. 2018-жылы протоколдун тарапкерлеринин саны 198ге жеткени маалым. Протоколдо өзгөртүлгөн тирүү организмдердин трансчегаралык кыймылдарын жөнгө салууга жана Дүйнөлүк Көп Түрдүүлүк Боюнча Конвенцияга ылайык биокоопсуздуктун ырааттуу эл аралык режимин түзүүгө өзгөчө көңүл бурулган. Бирок, ӨТО-ден алынган продуктуларды жана адамдар үчүн дары-дармек катары колдонулган ӨТО протоколго киргизилген эмес. Протоколдо ошондой эле Дүйнөлүк Соода Уюмуна же башка эл аралык келишимдерге ылайык тараптардын укуктары менен милдеттерин өзгөртө албай тургандыгын тастыктаган бир пункт бар.

## I. ТҮРКПАГА МҮЧӨ-ӨЛКӨЛӨРДӨ ГМОну ЖӨНГӨ САЛУУ

### *АЗЕРБАЙЖАН*

12. Азербайжан 2005-жылдын 1-апрелинде протоколун бекиткен жана ошол эле жылы Улуттук Биокоопсуздукту Камсыз Кылуу Системасын NBF/National Biosafety Framework; Биокоопсуздукту Сактоо боюнча Улуттук Система (БСУ) иштеп чыккан. Азык-түлүк коопсуздугун камсыздоо, Азербайжандын улуттук айыл чарба жана экономикалык саясатынын негизги милдеттеринин бири болуп саналат. 2001-жылдын 2-мартында Азербайжан Республикасынын Президенти тарабынан тастыкталган №640 - "Азык-Түлүк Коопсуздугу Программасы AR", азык-түлүк коопсуздугун камсыз кылуу биринчиден адамдын негизги

укутарынын бири экенин ошондой эле адамдын кадыр-баркынын жогору экендигин көрсөтүп турат.

13. Азербайжан Республикасынын Мыйзамынын 27-беренесине ылайык - мамлекеттин реестринде катталбаган себүүгө ылайыкталган үрөндөрдү, аргындаштыруу, изилдөө жүргүзүү, тажрыйба топтоо жана ярмаркада көргөзмө катары колдонууга гана алып келүүгө мүмкүн. Генетикалык инженерия жол менен алынган импорт үрөн өсүмдүктөрдү (генетикалык жактан өзгөртүлгөн же генетикалык жактан өзгөртүлгөн организмдер), Азербайжанга импорттоого болсо уруксат берилген эмес. Мындай уруктарды импорттоого, өзгөчө жагдайларда жана тиешелүү мамлекеттик орган тарабынан белгиленген тартипке ылайык гана уруксат берилиши мүмкүн.
14. Азербайжанда биокоопсуздук, бай генетикалык ресурстарынын булганышын алдын алуу жана коомдук саламаттык сактоого коркунуч туудурган тобокелчиликти жоюу сыяктуу системаларынын жоктугунан улам, бул өлкөгө трансгендик өсүмдүктөрдү алып келүүгө тыюу салынган.
15. Азербайжанда ГМО өсүмдүктөрүн импорттоо, жайылтуу жана мамлекеттин реестрине каттоо, Азербайжан Республикасынын “Генетикалык ресурстарды жана культурук өсүмдүктөрдү коргоо жана сарамжалдуу пайдалануу” катары белгиленген мыйзамдын 21-беренесине ылайык тыюу салынган.
16. Илимий-техникалык жыйында, ГМОВ катары билинген атайын эксперттик кеңеш (мындан ары “Эксперттик Кеңеш”), ГМОВ боюнча илимий-изилдөө иш багыттарын аныктоо, Азербайжан Республикасынын аймагында табылган ГМО продуктуларын тактоо жана ГМОдон келип чыккан коркунучтарды аныктоо жана ага карата пикирин билдирүү максатында түзүлгөн.
17. Эксперттик Кеңештин мүчөлөрүнүн арасында, Улуттук илимдер академиясынын, Айыл-чарба Министрлигинин, Экология жана Жаратылыш Ресурстары боюнча Министрлигинин, Саламаттык сактоо Министрлигинин, ошондой эле Метрология жана Патенттер боюнча Мамлекеттик Комитетинин эксперттери бар.
18. ГМО өсүмдүктөрдүн аныктоо НАНА деп аталган Генетикалык Ресурстар боюнча институттун атайын лабораториясында жана метрология, патенттерди стандартташтыруу боюнча комитети ошондой эле бажы комитети тарабынан жүргүзүлөт. Өлкөдө бул багытта эл аралык кызматташтыкты пайдалануу жолу аркылуу жогорку квалификациялуу кадрдык ресурс түзүлгөн. Алып келинген ар

бир үлгүнүн анализи жүргүзүлөт жана кайра кетиши керек болгон ГМО үлгүлөрү кайдан келген болсо ошол жакка кайтарылып берилет.

19. Укук бузуулар жөнүндө кодексине өзгөртүү жана толуктоолор киргизилгенден кийин Азербайжанга ГМО азыктарын импорттоого, жайылтууга жана мамлекеттик реестрге каттоого аракет кылган укук бузуучуларга төмөнкүдөй айып пул салынат: жеке адамдар – 3000 манат; кызматтагы адамдар – 10 000 манат; ал эми юридикалык жактар – 50 000 манат.
20. 13.11.2017-жылы кабыл алынган Азербайжан Президентинин Жарлыгына ылайык, Картахен Протоколундагы талаптарды эске алуу менен эл аралык тажрыйбаны изилдөө, Дүйнөлүк Соода Уюмуна мүчө болуу, азык-түлүк коопсуздугу жана биокоопсуздук системасын түзүү сыяктуу маселелерди чечүү үчүн Азербайжан Республикасынын Азык-Түлүк Коопсуздугу боюнча агенттик түзүлгөн. 2018-жылдан тартып агенттикке тиешелүү органдар менен бирге ГМО азык-түлүк коопсуздугу боюнча мыйзамдарды жакшыртуу милдети коюлган.

### ***КАЗАХСТАН***

21. Казакстанда генетикалык жактан өзгөртүлгөн өсүмдүктөр өстүрүлбөйт. Мамлекет 2008-жылы протоколун бекиткен. Анткени Улуттук Биокоопсуздукту Камсыз Кылуу Системасы 2004-жылы иштелип чыгып, ошол эле жылы тиешелүү токтомдун долбоору сунушталган.
22. Парламенттик комитет, парламентке 2011-жылы долбоор катары сунушталган "Генетикалык Инженерия Менен Мамлекеттик Жөнгө Салуу Жөнүндөгү" мыйзамды карап жатат. Бажы биримдигинин регламентине ылайык, 0,9 пайызга чейин тастыкталбаган ГМ продуктуларына уруксат берилген (USDA, 2013).
23. Казакстан Республикасынын (2004-жылкы) Улуттук Биокоопсуздукту Камсыз Кылуу Системасына тийиштүү документ, адамдын ден-соолугуна жана биологиялык көп түрдүүлүккө терс таасири тийген ГМОлорду жана ГМ азыктарын контролдоого жана ошондой эле тийиштүү продуктулар жөнүндө жана аларды кантип колдонуу керектиги тууралуу маалымат берүүгө багытталган. Бул документ ар кандай мамлекеттик, коомдук жана илимий-структуралардын кызыкчылыгын камтыйт. Ошондой эле системанын натыйжалуу иштеши үчүн бардык зарыл болгон иш-чараларды чагылдырып турат.

24. Казакстан Республикасынын (2004-жылкы) "Генетикалык Инженерия Коопсуздугу Жөнүндөгү" долбоору, генетикалык инженерия иш коопсуздугун камсыз кылуунун укуктук жана уюштуруучулук негиздерин аныктайт жана ГМОнун терс таасиринен айлана-чөйрө менен адамдардын ден соолугун коргоого багытталган. Мыйзамдын жоболору төмөндө көрсөтүлгөн негиздерге байланыштуу бардык иш-аракеттерде колдонулат: 1) Гендик инженерия кызматын колдонуу менен ар кандай максаттар үчүн жашыруун жолдор аркылуу ГМО продуктуларын колдонуу, текшерүүдөн өткөрүү жана көбөйтүү; 2) урук, көчөт, дан, дарактардын чаңы (полен), тобурчак ж.б.у.с. өсүүгө жөндөмдүү ГМОго тийиштүү ар кандай тирүү организмдерди атайын табиятка чыгаруу; 3) ГМО продуктуларын атайылап табиятка кое берүү; 4) ГМОго тийиштүү лабораториялык, клиникалык, талаа жана өнөр жай сыноолору өткөрүп, изилдөө алып баруу; 5) ГМО азыктарын мыйзамсыз жол менен ташуу; 6) ГМОго тийиштүү бардык организмдерди сактоо, тазалоо жана жок кылуу.
25. Генетикалык инженерияны (2011) мамлекеттик жактан жөнгө салуу жөнүндөгү мыйзам долбоору ар кандай мамлекеттик органдардын, биотехнологиялык айыл-чарбадагы өзгөчө ролдорун аныктайт. Бул мыйзамдын жоболору гендик инженериянын төмөнкү түрлөрүнө колдонулууга тийиш: 1) ӨТО/ГМОну түзүү жана (же) сыноо; 2) ӨТО/ГМОну жашыруун системаларда колдонуу; 3) айлана-чөйрөгө башаламандык менен ӨТО/ГМОну жайылтуу; 4) ӨТО/ГМОну трансчекара боюнча импорттоо, экспорттоо жана ташуу. Мыйзамдын 17-беренеси ӨТО/ГМОну жана алардын жашоо циклын (долбоорлоо, өндүрүү, кызматка колдонуу, сактоо, ташуу, кайра иштетүү жана жок кылуу) техникалык регламентте белгиленген талаптарын аныктайт. Ошондой эле Казакстандын чек арасы аркылуу ЖИОну ташуу маселеси каралат.
26. (2013 жылкы) Этикеткалоо боюнча Бажы биримдигинин техникалык регламентине ылайык Казакстанда ГМ өсүмдүктөрү жана азыктарын импорттоого уруксат берилген. Бирок, Белорусия, Орусия жана Казакстандын толугун камтыган Бажы биримдигинин жоболоруна ылайык келүүгө тийиш.
27. Бул маселе боюнча тиешелүү эрежелер – Казакстан Республикасынын экологиялык талаптарты эске алуу менен бирге биокоопсуздукту жөнгө салууга багытталган №160 (1997) “Айлана-Чөйрөнү Коргоо Боюнча мыйзамы жөнүндөгү” мыйзамы жана Казакстан Республикасынын өзгөчө корголуучу жаратылыш аймактарындагы жаныбарлар менен өсүмдүктөрдүн түрлөрүн коргоого



багытталган N 162-1 (1997) "Жаныбар Түрлөрүн Коргоо, Калыбына Келтирүү жана Колдонуу Жөнүндөгү" мыйзамда каралган.

28.(2002 жылкы) Өсүмдүктөрдү коргоо боюнча Казакстан Республикасынын № 331- II Мыйзамы, өсүмдүктөрдү зыянкечтер менен илдеттерден коргоо боюнча укуктук, экономикалык жана уюштуруучулук негиздерин аныктайт. Айрыкча Казакстан аймагында фитосанитардык иш-чараларды жүзөгө ашырууда үрөндүн өзүн жана сапатын сактап калууга, адамдын ден соолугуна жана айлана-чөйрөгө тийгизген коркунучтуу таасирлерин алдын алууга багытталган.

### ***КЫРГЫЗСТАН***

29.Кыргызстан 2005-жылы протоколун бекиткен. Кыргыз Республикасында протоколго ылайык Биологиялык Көптүрдүүлүк боюнча Конвенцияны аткарууга ыйгарым укуктуу мамлекеттик орган, Айлана-Чөйрөнү Коргоо жана Токой Чарбасы Боюнча Мамлекеттик Агенттик б.с.

30.2005-жылы UNEP- GEF (Бириккен Улуттар Уюмунун айлана-чөйрө боюнча программасы – Глобалдык Экологиялык Фонд) проектинин алкагында биокоопсуздук боюнча өлкөнүн структурасы жана биологиялык коопсуздук боюнча Кыргыз Республикасынын мыйзам долбоору иштелип чыккан. Бул проекттер 2006-жылы өкмөт тарабынан кабыл алынган жана 2008-жылы карап чыгуу үчүн парламентке сунушталган. 2009-2010 – жж бул мыйзам долбоорлору парламент тарабынан өкмөттүн кароосуна кайра сунушталган жана Айлана-Чөйрөнү Коргоо жана Токой Чарбасы Боюнча Мамлекеттик Агенттик менен бирге бир катар эксперттердин текшерүүсүнө берилген. Бүгүнкү күндө, "Биологиялык коопсуздук жөнүндө" мыйзам долбоорун карап чыгуу убактынчалуу көмүскөдө турат.

31.Биокоопсуздук боюнча улуттук система (2005) биокоопсуздук боюнча саясаттын негизги компонентин камтыйт; ошондой эле биокоопсуздуктун ченемдик укуктук аспектилерин; административдик структурасын; механизмдери менен өнөктөштүккө тийиштүү макулдашууларды; коркунучка баа берүүнү; мониторинг жүргүзүү, башкарууну, мамлекеттик маалымат таркатуу механизмин жана чечимдерди кабыл алуу сыяктуу функцияларды камтыйт.

32.Кыргыз Республикасынын Биокоопсуздук боюнча мыйзам долбоору (2005), ӨТӨ/ГМОну коопсуз жолдор менен түзүү иш-аракетине байланышкан гендик инженерия ыкмаларын колдонууну, тестирилөө, жабык жана ачык түрдөгү системаларын пайдаланууну, ошондой эле айлана-чөйрөнү коргоону, ошондой

эле чек ара кыймылын жөнгө салууну жана субъекттеринин компетенттүүлүгүн аныктоого аракет кылат, ошондой эле адамдын ден соолугуна жана биологиялык ар түрдүүлүктү коргоо менен бирге ӨТӨ/ГМОнун ишке ашырылышында айлана-чөйрөгө терс таасирин тийгизген тобокелчиликтерди азайтат.

33. Кыргыз Республикасынын парламенти “Кыргызстандын ичинде ГМО продуктуларын өстүрүү, өндүрүү, ташып келүү жана сатуу жөнүндөгү” мыйзам долбоорунун үчүнчү чыгарылышын тастыктады. Бул мыйзам долбооруна ылайык өлкөнүн ичинде өндүрүлгөн жана ташылып келген тамак-аш, ГМОго текшерилет жана генетикалык жактан өзгөртүлгөн азыктардын баары жок кылынат. Экономика министрлиги ГМО продуктуларын башкаруу кыйын болоорун бирок башкарууга мүмкүн экендигин эскертти.

34. Кыргыз Республикасынын ГМО азыктарын пайдаланууну жөнгө салуунун ченемдик укуктук актылары төмөнкүлөр болуп саналат:

- Кыргыз Республикасынын “Коомдук Саламаттыкты Сактоо” боюнча мыйзамы;
- “Ишкердик субъекттерин текшерүүнү жүргүзүүнүн тартиби жөнүндө” мыйзам;
- “Үрөөндөр жөнүндө” мыйзам;
- “Айлана-чөйрөнү коргоо жөнүндө” мыйзам;
- Бажы биримдигинин "Азык түлүк коопсуздугу" боюнча техникалык регламенттери.

35. ГМО жана ГМ продуктуларын этикеткалоо төмөнкү учурларда ишке ашырылат:

- Генетикалык жактан өзгөртүлгөн (ГМО) – продуктулар;
- ГМ өсүмдүктөрдөн жана микроорганизмдерден жасалган тамак-аш азыктары жана ингредиенттер (ГМО бар же жок экенин аныктоо үчүн);
- Бажы Биримдигинин 021/2011-жылдагы техникалык регламентине ылайык Кыргыз Республикасындагы 0.9 пайыздан көп ГМО кошулган бардык азык-түлүк продуктулары атайын аталыш менен айтылып, ГМО экендиги билдирилиши керек.

36. Кыргыз Республикасында Саламаттыкты Сактоо Министрлигинин астында 3 лаборатория бул багытта иш алып барат:

- Мамлекеттик орулардын алдын алуу жана санитардык-эпидемиологиялык көзөмөл департаментинин вирусологиялык жана молекулярдык-генетикалык изилдөө жүргүзгөн лабораториясы;

- Бишкек шаарындагы Мамлекеттик санитардык-эпидемиологиялык көзөмөл борборунун лабораториясы;
- Ош шаарындагы Мамлекеттик оорулардын алдын алуу жана санитардык-эпидемиологиялык департаментинин көзөмөл лабораториясы.

## **ТҮРКИЯ**

37. Биологиялык Көп Түрдүүлүк боюнча Конвенциянын келечектеги мүчөсү катары 1998-жылдын 14-Майынан тартып жана Биокоопсуздук боюнча Картахен протоколун түзүүчүлөрдүн катышуучусу катары 1998-жылдан тартып Түркия Республикасы 2003-жылдын 17-Июнунда өткөрүлгөн Мүчөлөрдүн Конференциясынын 5-курултайында Биологиялык Коопсуздук боюнча Конвенциянын протоколуна кол койгон (2003-жылдын 24-июнундагы 4898-акт). Айыл Чарба жана Айыл Иштери боюнча Министрлигинин, Айыл Чарба Иштерин Изилдөө боюнча Башкы Башкармалыгы (MARA-GDAR), протоколдун уюштуруучу борбору катары дайындалган.
38. Тийиштүү мыйзам долбооруна ылайык биокоопсуздукка түздөн түз тийиштүү болгон маселелерди жөнгө салууну “Трансгендик өсүмдүк өстүрүүнү талаада сыноо боюнча Билдирүүсүн/Коммюникесин” мойнуна алган жана 1998-жылдан бери Айыл Чарба жана Айыл Иштери боюнча Министрлигинин, Айыл Чарба Иштерин Изилдөө боюнча Башкы Башкармалыгы аткарып келет. Билдирүүнүн максаты – айыл-чарбада өндүрүүгө мүмкүн болгон - генетикалык жактан өзгөртүлгөн өсүмдүктөрдү (ГМӨ) талаада өстүрүүнүн тестирилөө жолдорун жана жол-жоболорун түзүү, ошондой эле импорттолгон жана экспорттолгон бардык генетикалык жактан өзгөртүлгөн өсүмдүктөрдү жөнгө салуу б.с. Билдирүү мындан сырткары – келген арыздарды топтоо жана маалымат берүү, арыздарды текшерип баа берүү, ГМӨ-дү талаада тестирилөө ишин Айыл Чарба Иштерин Изилдөө боюнча Башкы Башкармалыгына жана анын тийиштүү институттарына ыйгарып берүү жана талаада тестирилөөнүн эрежелерин жөнгө салуу б.с.
39. 2006-жылы кабыл алынган үрөн жөнүндө мыйзамга ылайык, ГМӨ үрөндөрүн импорттоого жана пайдаланууга жол берилбейт. 2009-жылдын 26-Октябрында “ГМО продуктуларын импорттоо, кайра иштеп чыгаруу, экспорттоо, контролдоо жана көзөмөлдөө, азык-түлүктө жана тоюттарда колдонуу жөнүндө жобо” кабыл алынып, ошол эле жылы бул жобону контролдоо жана мониторинг системасы бекитилген.

40.Түркия Республикасынын биокоопсуздук боюнча мыйзамы 2010-жылдын 26-Сентябрында күчүнө кирген. Аталган мыйзам расмий жарыялангандан кийин, Түркия Республикасынын Азык-Түлүк, Айыл-Чарба жана Мал-Чарбасы министрлиги (MinFAL), тамак-аш азыктарын импорттоого жана Генетикалык Инженерия (ГИ) жолу менен алынган продуктуларга берилген арыздарды карап чыгуу үчүн көз карандысыз кеңеш түзүлгөн. Азыркы учурда, Түркиянын мал чарбасы министрлиги тарабынан колдонууга уруксат берилген 36 ГМО соя жана жүгөрү түрлөрү бар. 2017-жылдын Август айында эң акыркы жаңы ГИ продуктуларынын түрлөрүнө уруксат берилди жана дагы алты жаңы арыз каралып жатат. ГИ продуктуларынын эч бир үлгүсү адамдардын тамак-ашында колдонууга уруксат берилген эмес, андыктан ГИ продуктуларынан жасалган тамак-ашка толугу менен тыюу салынган. Тамак-аш адамдын пайдаланууга эч кандай генетикалык жактан иштелип белгилер үчүн бекитилген эмес, демек, генетикалык жактан даярдалган тамак-аш болушу тыюу салынат. 2016- жана 2017- жылга тийиштүү бул маселе тууралуу кабыл алуу жараяндарын/процесстерин тергөө иши, 2016-жылдын 15-июлундагы төңкөрүштөн улам Түркия Республикасынын өкмөтү жана илимий чөйрө тарабынан убактынчалуу токтотулду.

41.Биокоопсуздук жөнүндөгү Мыйзам, биологиялык ресурстарды жана адамдын ден соолугун коргоо, ар бир учурда коркунуч жана тобокелчиликти илимий жол менен баалоонун негизинде коопсуздукту сактоо принцибине таянат. Бул мыйзам ГМО жана ГМО продуктуларын импорттоо, экспорттоо, өлкө ичинде ташып жүрүү, колдонуу, базарга экологиялык продукт катары чыгаруу, тоютта колдонуу жана кайра иштеп чыгуу сыяктуу иш-аракеттерди жөнгө салат. Айрыкча ГМОдон туула турган коркунучту баалоо жана иш алып баруунун абалы сыяктуу ГМОго тийиштүү бардык иш-чараларды көзөмөлдөйт. Мындан сырткары ГМО жана ГМО продуктуларын өз алдынча изилдөө, кайра иштетип чыгаруу, өндүрүштө колдонуу, өндүрүп чыгаруу, колдонуу, иштеп чыгуу, сатуу, рынокко алып чыгуу, ташып жүрүү, чек арадан өткөрүү, идентификациялоо, документтештирүү, кутулоо, этикеткалоо, сактоо, контролдоо, мониторинг жүргүзүү жана көзөмөлдөө сыяктуу иш-чаралар менен алектенет.

42.Төмөндө белгиленген иш-аракеттерге мыйзам тарабынан тыюу салынат:

- ГМО жана ГМО продуктуларын колдонууга жана максаттуу пайдаланууга уруксат берилген мыйзамды бузуу жолу аркылуу ГМО жана ГМО продуктуларын пайдалануу же пайдаланууга уруксат берүү;

- ГМО продуктуларын ымыркайлардын тамак-ашында колдонуу, ымыркайлардын тамагында колдонууга уруксат берилген ГМО продуктуларынан сырткары балдарга коркунуч алып келери белгилүү ГМО продуктуларын жайылтуу жана импорттоо;
- Коркунучу бааланган коргоого алынган аймактарда, генетикалык көп түрдүүлүктүү коргоо борборлорунда, биологиялык көп түрдүүлүктү жана генетикалык ресурстарды коргоого алынган жерлерде, органикалык айыл-чарбага ажыратылган жерлерде ГМО продуктуларын өндүрүү.

43. Биокоопсуздукту коргоо боюнча мыйзам кабыл алынгандан кийин Түркия Республикасынын Азык-Түлүк, Айыл-Чарба жана Мал-Чарбасы министрлиги Биокоопсуздук боюнча атайын кеңеш түзгөн. Кеңештин башкы секретариаты катары Министрликтин Айыл Чарба Тармагында Изилдөө Жүргүзүү жана Саясат Маселелери Боюнча Башкы Директору дайындалган. Кеңештин эки жолу катары менен үч жылдык план түзүүгө толук ыйгарымдуу тогуз мүчөсү бар. Кеңештин мүчөлөрү трансгендик иш-чараларга тийиштүү арыздарды бекитүү менен алектенишет. Кеңештин мүчөлөрүнүн ичинде Министрликтин өзү баш болуп, Саламаттыкты Сактоо, Илимий Өнөр Жай жана Соода, Айлана-Чөйрөнү Коргоо жана жана Өстүрүү, Токой Чарба жана Суу Ресурстары ошондой эле Экономика Министрлигиндеги жогорку даражалуу кызмат адамдары да бар. Министрликтин ар биринен кеңештин мүчөсү катары бир кызматкер дайындалат. Кеңештин эки бейөкмөт мүчөсү, тийиштүү университетти бүтүргөн дасыккан адистердин арасынан (жер өндүрүшү же тамак-аш инженериясын окуган адистер) Түркия Республикасынын Азык-Түлүк, Айыл-Чарба жана Мал-Чарбасы министрлиги тарабынан дайындалат. Тийиштүү мыйзамдын 10 (1) – беренесинде айтылгандай: “Кеңеш өзүнүн ишин аткарууда толугу менен эркин. Эч бир уюм, мекеме, орган же жеке кеңеш топтору, буйрук же көрсөтмөлөрдү берүүгө укугу жок.”

44. Түркия Республикасынын Азык-Түлүк, Айыл-Чарба жана Мал-Чарбасы министрлиги 2010-жылдын 10 Августунда: “ГМО жана ГМО продуктулары жөнүндө” жана “Биокоопсуздук Кеңешинин жана Башкармасынын комитеттеринин жумушчу негиздери жөнүндө” деген аталышта эки жобо жарыялаган.

45. Түркия Республикасынын Пландаштыруу боюнча Жогорку Кеңеши, 2015-жылдын июнь айында, 2015- жана 2018-жж аралыгында ишке ашырылышы керек болгон “Биотехнология сферасындагы стратегия жана иш-аракеттердин планын”

түзүп чыккан. Бул план биотехнологиянын бардык аспектилерин (айыл-чарба, медицина, өнөр-жай) ичине камтыган жана жогорку мамлекеттик органга таандык биринчи документ б.с. Пландаштыруу боюнча Жогорку Кеңештин төрагасы премьер-министр б.э. Министрлер кабинетинин мүчөлөрү болсо, Азык-Түлүк, Айыл-Чарба жана Мал-Чарбасы; Өнүктүрүү; Каржы; Айлана-Чөйрөнү Коргоо жана Өстүрүү; Транспорт; Деңиз/Порт жана Байланыш; Энергетика жана Табигый Ресурстар; Илим; Өнөр Жай жана Технология; Токой жана Суу Ресурстарын Башкаруу сыяктуу министрликтердин кызматкерлери, мамлекеттик органдардын ичиндеги, жеке менчик сектордогу жана академиялык чөйрөдөгү бардык кызыкдар тарапкерлер боло алышат.

46. Жогорку Кеңештин планында “маалыматтык технологиянын даражасын жогорулатуу, кошумча нарк буюмдарынын санын көбөйтүү жана биотехнология тармагында алдынкы өлкөлөрдүн арасына кирүү” – айтылган. Айрыкча бул план Илим, Өнөр Жай жана Технология министрликтери тарабынан - университеттер, академиялык чөйрөлөр, ишкер секторлор жана өкмөттүн тийиштүү мекемелери менен биргелешип иштелип чыккан.

Пландын жалпы максаттары:

- юридикалык жана башкаруу негиздерин жөнгө салуу;
- техникалык абалын жакшыртуу;
- ГИ компонентиндеги азыктарын өндүрүү кубаттуулугун жогорулатуу;
- айыл чарба, саламаттыкты сактоо жана өнөр жайлык биотехнологиясын жакшыртуу б.э.

Айыл-Чарба Биотехнологиясына байланыштуу конкреттүү максаттары:

- биокоопсуздук жана башка ушул маселеге тиешелүү мыйзамдарга өзгөртүүлөрдү киргизүү;
- Окумуштуулардын тестирлөөгө өткөрүү, иштеп чыгуу жана өнүктүрүүлөрү “атайын контролго алынуучу талааларды/мониторинг талаасын” бөлүштүрүү боюнча эреже жана принциптерди аныктоо.

## **II. ТҮРКПАга МҮЧӨ-ӨЛКӨЛӨРДҮН КЫЗМАТТАШУУСУ жана ЧЫГАРЫЛГАН ЖЫЙЫНТЫК**

47. Мүчө-өлкөлөрдүн ортосундагы кызматташтыктын зарылдыгы, соода ишинин дараметин жана ченемдик көзөмөлүн жакшыртуу боюнча чыгымдарды азайтууда тажрыйба алмашуунун, биргеликте иштөөнүн каражаты катары көрүлөт.

- 48.Протоколдо биотехнологияны туура башкаруу, коркунучтарды баалоону туура колдонуу жана коркунучтарды башкаруу боюнча кадрдык кубаттуулукту өнүктүрүү жана бул багытта аймактык жана субаймактык кызматташтыктын ролу так айтылган.
- 49.Бириккен Улуттар Уюмунун айлана-чөйрө боюнча программасына караштуу Глобалдык Экологиялык Фонд (БУУ-ГЭФ) биокоопсуздукту коргоо тармагына байланыштуу аймактык кызматташтыктын төрт багытын аныктады: ресурстарды бөлүштүрүү (техникалык, материалдык жана экспертиза жаатында), тажрыйба алмашуу (методология, материалдарды жана кандай экендигин билүү жаатында), маалымат алмашуу жана дареметти арттыруу (БУУ-ГЭФ Биокоопсуздук Бөлүмү 2006-жыл).
- 50.Биокоопсуздукту коргоону ишке ашыруу боюнча натыйжалуу аймактык кызматташтык, протокол менен шайкеш келүүчү баа берүүнү, жана маалымат талаптары менен коркунучтарга баа берүүнүн шайкештигин талап кылат.
- 51.Азык-түлүк жана Айыл-Чарба уюму, тамак-аш коопсуздугу боюнча бүткүл дүйнөдө болгондой эле биздин аймактарда дагы ийгиликтүү иштеп келет жана мүчө-мамлекеттердин тийиштүү кызматкерлеринин билимин жана көндүмдөрүн жакшыртуу боюнча долбоорлорду уюштуруу жагынан алгылыктуу иш алып барып келет. Бул жагынан уюмдун логистика боюнча иш-аракеттерине жогору баа берилиши керек.
- 52.Экономикалык кызматташтык жана өнүгүү уюму (ЭКӨУ), экологиялык тобокелчиликтерди баалоо жана трансгендик өсүмдүктөрдүн коопсуздугун сактоо иштери менен алектенген жана Биотехнология сферасында туруктуу көзөмөл алып барган жумушчу тобун түзгөн (WG-HROB). ЭКӨУ өсүмдүктөрдүн табияты жана башка шайкештикти камсыз кылуу боюнча макулдашылган документтерди даярдаган ([www.oecd.org/env/ehs/biotrack/](http://www.oecd.org/env/ehs/biotrack/)).
- 53.Мүчө-мамлекеттердин ортосундагы аймактык жана субаймактык деңгээлдеги кызматташуунун шайкештиги, жогоруда айтылган же болбосо башка моделдердин өлкөдөгү саясаттын өзгөчөлүгүнө жараша ГМ өсүмдүктөрүн өндүрүү жана сатуу иш-аракетин аткарууга өбөлгө түзөт.
- 54.Кызматташуунун шайкештиги жөнүндөгү чечим, мамлекеттик башка улуттук саясаттын жана укуктардын келечектеги таасирине көз каранды экендигине ишеним берет. Анткени чындыгында эле бул аймакта экономикалык өнүгүүнүн түрдүү деңгээлде экени белгилүү жана бул көйгөй жараткан маселе.

- 55.Түркия Республикасынын Улуу Улуттук Парламентинин колдоосу менен Генетикалык жактан өзгөртүлгөн организмдер жөнүндөгү мыйзамдарды түзүү жана ишке ашыруу боюнча 16-18-Апрель айында Стамбул шаарында өткөрүлгөн ТүркПАнын жыйыны, тийиштүү уюмдардын ортосундагы кызматташтыкты бекемдөөдө маанилүү роль ойноду. Жыйында жолугушкан мүчө мамлекеттердин эксперттери маалыматтар менен бөлүшүшүп, бири-бири менен сүйлөшүүлөрдү жүргүзүштү.
- 56.Жогоруда айтылгандай, ГМОго коюлган чектөөлөрдүн негизги себептеринин бири өлкөлөрдөгү бай биологиялык көп түрдүүлүктү сактап калуу жана дагы бир маанилүү себеп бул маселеге тийиштүү жараяндарды жөнгө салып, көзөмөлдөй турган биокоопсуздук системасынын жоктугу б.с. Ошондуктан биокоопсуздук системасын түзүү менен мыйзамга ылайык бул системаны андан ары өнүктүрүү, бизге өлкөнүн экономикасы, өзгөчө айыл-чарба секторуна пайдалуу салым кошуу менен бирге илимий жетишкендиктерди пайдалануу мүмкүнчүлүгүн берет.